

הספרות העברית שיצרו יהודי־המזרח מגירוש ספרד ואילך לא נחקרה דיה, למרות ההתעוררות שחלה בשנים האחרונות במחקר תחומים אחרים בתולדות יהדות זו. יצירות מרובות גנוזות עדיין בכתבי־יד ורק מעט־מעט ממה שנדפס זכה לההדרה ביקורתית. יוצרים רבים הם עלומים לנו או שהמידע עליהם אינו מבוסס, כמעט אין לפנינו דיונים שיטתיים ומקיפים על כלל ספרותה של תפוצה כלשהי, על תחום ספרותי או על סוגה ספרותית כלשהי, מעטים הרישומים הביבליוגרפיים של יצירות ושל יוצרים, שאפשר להסתייע בהם. הסיבות לחסר זה במחקר נעוצות חלקן במאפייני הספרות הנדונה וחלקן בדפוסים של מחקר הספרות הנהוגים אצלנו. גם אין הכרה מספקת בצורך הדוחק במחקר אינטנסיבי של ספרות יהודי־המזרח. אי־דיעה זו על אודות ספרותם, בעברית וגם בלשונות אחרות, גוררת אחריה כמה פגומות: מפת הספרות העברית בעת החדשה, כפי שהיא מתוארת כיום כחיבורים מסכמים, אינה שלמה; כשם שדמותם הרוחנית של יהודי־המזרח בדורות האחרונים נמצאת פגומה. חוברת זו של 'פעמים' יחדה בעיקר לדיון בהבטים כוללים של הספרות העברית בקרב יהודי־המזרח, ובמרכזו דיונים על ארבעה תחומים: השירה, הסיפורת, ספרות השבחים וספרות הדרוש. לא זו בלבד שזהו ניסיון ראשון מסוגו לדיון מוכלל בספרות הנדונה, אלא יש לקוות כי סימון זה של התחומים ודיון בבעייתיות שבכל תחום יפלט דרך למחקרים מפורטים ביוצרים יחידים וביצירות בודדות. מאליו מובן, כי אין כאן יומרה לשלמות, ואפילו לא כל התחומים בספרות יהודי־המזרח זכו כאן לדיון — לא נדונו תחומים כמו הספרות העממית והספרות הקבלית, שיחסית נחקרו יותר מתחומים אחרים. דברים אלה ודאי יהיה להם המשך. גם בחוברות 'פעמים'.

המאמרים המובאים בחוברת זו יסודם, ברובם, ביוס־עיון שהתקיים בז' באייר תשמ"ה (28 באפריל 1985), לציון מתן פרס ישראל תשמ"ה למכון בן־צבי. יוס־העיון כלל ארבעה תחומים, ובכל תחום הושמעה הרצאה מרכזית אחת ודיון של שני מרצים. תוכן החוברת שלפנינו שונה במקצת ממהלך יוס־העיון. ההרצאות והתגובות הורחבו והותאמו לפרסום בכתב־עת, נוספו להן מאמרים (מאת ת' אלכסנדר ומ' בן־ששון) ושלוש תגובות לא נמסרו לדפוס.

□ החוברת פותחת בדברי פרופסור אפרים א' אורכך, נשיא האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ויו"ר המועצה המדעית של יד יצחק בן־צבי, המדגישים כמה מצוות עשה ומצוות לא תעשה, שראוי להקפיד עליהן במחקר יהדות־המזרח.

□ פרופסור יוסף יהלום בוחן את השירה העברית שנוצרה בקרב יהודי-ספרד לתפוצותיהם לאחר הגירוש, את גורמי היווצרותה ואת מאפייניה. סגונית ומגוונת במיוחד היתה היצירה העברית בסאלוניקי, שכללה שירה, פרוזה ודברי תרגום. ביצירה זו חברו השפעות מן הספרות הספרדית-הנוצרית, לרבות רוח הקאתוליות המיסטית שבשירתה, ספרות שהגיעה באותה תקופה לאחד משיאייה. מצד שני נוצרה במרכז זה שירה עברית חדשה, עממית במהותה. לעומת זה, היצירה העברית בצפון-אפריקה ניכרה בזיקתה לתרבות ספרד המוסלמית, ואילו היצירה במרכז היהודי בהולאנד ניכרה בזיקתה לספרד הנוצרית.

המחבר הוא פרופסור לספרות עברית באוניברסיטה העברית בירושלים.

□ ד"ר יוסף טובי מציין שני תהליכים בשירה העברית שנוצרה במזרח לאחר הגירוש. האחד – המשך הידרדרותה של שירת-החול, תהליך שהחל עוד בספרד באמצע המאה ה-12, עד לחלונה; השני – היווצרותה של שירה בסגנון חדש, שהיא שירת-קודש במהותה אך לא בתפקודה הליטורגי. תהליכים אלה נדונים על רקע השינויים החברתיים שחלו בקהילות ישראל במזרח והזעזועים הרוחניים שפקדו אותן עקב הגירושים מספרד ומפורטוגאל, ומאוחר יותר עקב האכזבה מהשכתאות. שינויים אלה חידדו את כיסופי הגאולה, שנתבקשו להם דפוסי ביטוי ופואטיקה חדשים. המחבר מרצה על ספרות עברית באוניברסיטת חיפה וכן מרצה באוניברסיטה העברית בירושלים.

□ ד"ר אפרים חזן דן בעיקר בשירה העברית בצפון-אפריקה ומציין בתגובתו את השפעת שירת-ספרד עליה ועם זאת את המאפיינים היחודיים לה בשלביה המאוחרים. בין המאפיינים האלה – העברת יסודות ואף סוגים מובהקים משירת-החול לשירת-הקודש. עיקר היצירה האפית בצפון-אפריקה נכתבה כלשונות יהודיות, ורק במאה העשרים נכתבו דוגמתה בעברית, בשירת הבקשות.

המחבר מרצה על ספרות עברית באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטת בר-אילן.

□ פרופסור עלי יסף סוקר יותר מאלף שנות סיפורת עברית במזרח, תוך כדי דיון בשני צירים: גיאוגרפי והיסטורי. ראשית גיבושה של הסיפורת העברית כתחום עצמאי היתה במזרח; ומן המאה ה-11 החל המעבר שלה לאירופה. המעבר בזמן, מימי-הביניים לעת החדשה מתמקד בשני פרקי-זמן: במאה ה-16 ובמאה ה-19, כאשר יצאו לאור קבצים רבים של סיפורי-עם. המעגל נסגר במדינת ישראל, שבה מוסיפות להתקיים מסורות אלו של ספרות עממית, תוך טראנספורמציה בתחומי השפה, הריאליה הסיפורית והתבנית של הסיפורים.

המחבר הוא פרופסור לספרות עברית באוניברסיטת בן-גוריון בבאר-שבע.

□ ד"ר גלית חזן-רוקם בדברי תגובתה, מעדיפה לראות בהבט הלשוני רכיב דומיננטי מבחינת השלכותיו על הטקסטים הנדונים, יותר מאשר במעבר הכרונולוגי מימי-הביניים אל העת החדשה ואפילו במעבר מן המזרח אל המערב. המחברת מרצה על פולקלור ועל ספרות עברית באוניברסיטה העברית בירושלים.

□ יוסף הלוי בתגובתו מעיר על תחום נוסף שבו ניכר חותמה של הספרות העממית והוא הסיפורת האמנותית, או האמנותית-למחצה הנוטעה בין ישן לחדש, שכתבו יהודים מזרחיים בדורות האחרונים.

המחבר מרצה על ספרות עברית באוניברסיטאות בראילן ובנג'וריון.

□ פרופסור יוסף דן מציין את מרכזיותה של ספרות-השבחים בפרוזה העברית החל מן המאה ה-16 ואת התפשטותה בקרב יהדות-המזרח ויהדות-אשכנז כאחת במאות ה-17-19. המחבר דן בשורשיה המוקדמים של ספרות-השבחים, במרכיבי דמות הגיבור שבה, במוטיבים, באב-טיפוס שלה – הקובץ 'שבחי האר"י', ובקבצים שנתחברו על-פיו. המאמר מסיים בהצעת קווים למחקר השוואתי של ספרות זו במזרח ובמערב.

המחבר הוא פרופסור לקבלה באוניברסיטה העברית בירושלים.

□ ד"ר תמר אלכסנדר דנה בדמות האר"י בסיפורים שבקובץ המדרשי 'מעם לועד', שחובר בספרדית-יהודית. במאמר נדונים: ספרות-השבחים כסוגה (ז'אנר), דמות האר"י בספרות העממית בכתב ובעל-פה, התבניות הביוגראפיות בסיפורים על האר"י וניתוח מפורט של אחד הסיפורים עליו ב'מעם לועד'.

המחברת מרצה על פולקלור באוניברסיטה העברית בירושלים.

□ פרופסור יוסף הקר דן בספרות הדרוש הספרדית במאה ה-16. הוא עומד על מקום הדרשה בתרבות של נמעניה, על התכוונות הדרשנים בדרשותיהם, על מאפייני הדרשה כסוג ספרותי, המבנה שלה, תוכנה וטיבה הרעיוני, ועל אפשרויות השימוש בספרות הדרוש כמקור היסטורי.

המחבר הוא פרופסור להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים.

□ ד"ר יעקב אלבוים בתגובתו מעיר הערות: על הסיבות להזנחת ספרות הדרוש בכללה, גם זו שבאשכנז; על תת-הסוגים בספרות זו; על האפשרות להשתמש בספרות זו כבמקור היסטורי ועל הבט החידוש שבדרשות.

המחבר מרצה בחוג לספרות עברית באוניברסיטה העברית בירושלים.

□ היסטוריונים רבים נעזרים במקורות ספרותיים לצורך התיאור ההיסטורי. ד"ר מנחם בן-ששון מצביע על המגבלות שבמקור הספרותי, הכתוב בדפוסים מתוכנתים, כאבן-בניין לכתיבת היסטוריה, ולעומת זאת מצביע על האפשרות להפיק מסקנות היסטוריות מתוך חריגים בכתיבה הספרותית. סוגיה זו הוא מדגים תוך דיון בפערים שבין הדמות לתדמית של שני מנהיגים יהודים במגרב במאה ה-11. הדיון מיוסד על מקורות היסטוריים מזה ועל שירי-שבח וכתובות מזה.

המחבר מרצה על היסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים.